

A kistermelés és a térbeli-társadalmi polarizáció¹

Small-scale production and the spatial-social polarisation

Hamar Anna

Abstract

According to the data of Agricultural Census 1991 and 2010, the number of farms decreased with 60 percent in the last one and a half decade. Inhabitants of those settlements, which are situated in the economically most developed Central and West Transdanubian Region of Hungary, ceased agricultural production in the highest quantity. Decreasing the number of farms prevails to a lesser extent in the poor settlements of less-favoured areas. Small-scale production remains important components in the livelihood in disadvantaged settlements, especially in small villages, where the decline in the number of farms is less substantial therefore their numbers are still relatively high.

Az 1990-es évek gazdasági összeomlása, a munkahelyek tömeges megszűnése, a kiépülő új piacgazdasági rend térbeli szerkezete, valamint a munkaerőpiacról tartósan kiszorult, alacsony iskolai végzettségű, szakképzetlen népesség beszorulása a lakóhelyére együtt eredményezték a krízis vagy válságtérsegek kialakulását, különösen a délnyugat-északkelet tengely mentén. Az elmúlt évtized alatt nincs nyoma a kiegyenlítődésnek, a területi különbségek nem csökkentek, hanem tovább mélyültek. Az át-

alakulásból nyertesen kikerülő települések anyagi és szociális helyzete tovább javult, míg a veszteseké gyengült (Kovács 2013). A mélyülő szegénység csökkentéséhez, a család megélhetését biztosító jövedelem teljes vagy részleges előteremtéséhez a mezőgazdasági termelés nyújthatott kapaszkodót. Annak ellenére, hogy a népesség agrárérzékenysége a kilencvenes évek földtulajdon újraelosztásával magas volt, a termelők száma csökkent, a kistermelés visszahúzódása két évtizede tartó folyamat. A szocialista struk-

¹ A tanulmány a „Földből élők: agrárszereplők, vidéki fejlődési pályák és vidékpolitikák Magyarországon” című OTKA kutatás támogatásával készült.

túra állami redisztributív rendszerének kezei között kialakult, működő jövedelemkiegészítő kistermelés az új szerkezetben fenntarthatatlanná vált, megszűnése szükségszerűnek tekinthető. Az egyéni termelők számának apadása elválaszthatatlan a termelők kör differenciálódásától, amely a gazdasági feltételeket egyáltalán nem vagy csak kismértékben biztosítani tudó családok, háztartások kiszorulását eredményezi.

Tanulmányunkban arra keresünk választ, hogy a társadalmi-területi folyamatok, a térbeli polarizálódás hatása megjelenik-e a kistermelés térbeli szerkezetében. Az elemzéshez a rendelkezésre álló általános mezőgazdasági összeírások (1990, 2000, 2010) adatait használjuk. Az egyéni gazdaságok számának csökkenésében, valamint betöltött szerepében jelentkező térbeli eltérések rögzítését a településsoros adatok biztosították.

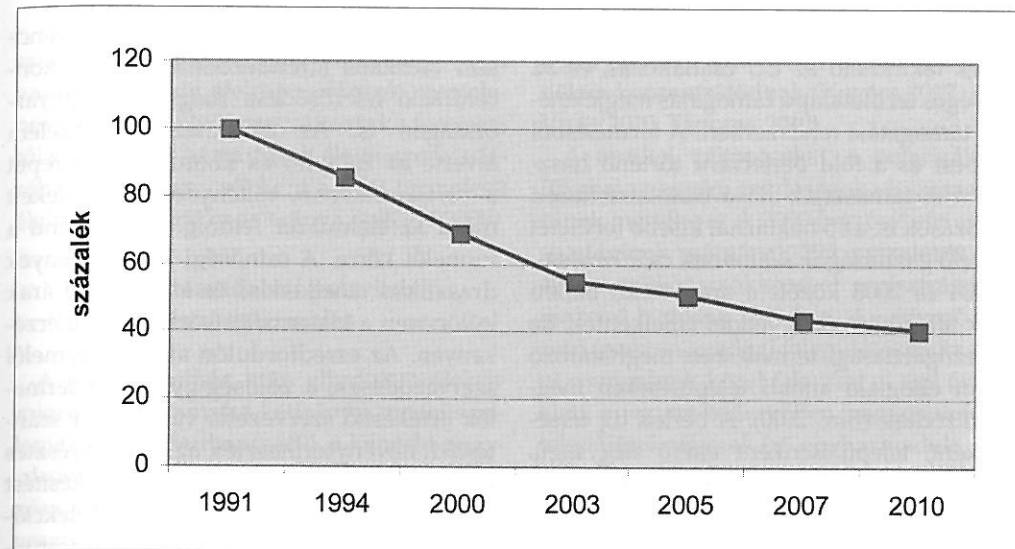
Az általános mezőgazdasági összeírás a gazdálkodási formák osztályozását használja, megkülönböztet gazdasági szervezetet valamint egyéni gazdaságot. Egyéni gazdasághoz tartoznak a mezőgazdasági tevékenységet folytató háztartások és az adószámmal rendelkező egyéni vállalkozások által működtetett (irányított) gazdaságok, ha megfelelnek az igen alacsonyan meghatározott gazdaságküszöb kritériumainak². 2010-ben – az EU előírásainak megfelelően – a használt mezőgazdasági terület és az állatállomány 98 százalékát lefedő, teljes körű összeírást hajtottak végre. (Laczkó 2010) Az egyéni gazdaság agrár-

statisztikai kategória heterogén összetételű gazdaságokat takar függetlenül a művelt terület vagy az előállított termelési érték nagyságától, a termelés céljától vagy szerkezetétől. Az egyéni gazdaság összefoglaló kategóriájában jelenik meg a regisztrált családi gazdaság, az őstermelő valamint a család ételmszerfogyasztásához részben vagy egészben hozzájáruló egyetlen jogi, adózási kategóriához sem tartozó termelő, de takarhatja a kistermelő üzemeket és a több száz hektáros vállalkozást is.

Látni kell, hogy a KSH által használt kategória egyik oldalon kizárja a kisterületet művelő vagy kevés állatállománnyal rendelkező háztartásokat, a másik oldalon összemossa a gazdaságok közötti különbségeket. Az egyéni gazdaságok így szélesebb kategória, mint a kistermelők gazdaságai, amely a szocialista struktúrában a nagyüzemi integrációhoz kapcsolódó jövedelemkiegészítő termelést jelentette, az elmúlt két évtized alatt a személyi jövedelemadóhoz kapcsolódó jogszabályban rögzített őstermelő illetve ugyancsak jogszabályban rögzített kistermelő gazdaságát takarja.³ Azonban a gazdaságok összetétele, a belső differenciálódás miatt az egyéni gazdaságok rendelkezésre álló adatait használjuk az elemzéshez.

A kistermelés térvesztésének jelei és okai

A kilencvenes évek kezdetétől a piacgazdaságra való áttérés két évtizede alatt az egyéni gazdaságok száma 60 százalékkal

Egyéni gazdaságok számának változása 1991 és 2010 között
(1991 = 100 százalék)

Forrás: KSH agrárcenzusok

1. ábra

csökkent (1. ábra). A statisztikai adatok arról tanúskodnak, hogy az egyéni gazdaságok számának apadását különösen az évezred első évtizedében az önellátásra termelő gazdaságok folyamatos felszámolása generálta. 2000 és 2010 között az egyéni gazdaságok száma 389 ezerrel csökkent, a változás közel kétharmadát az önellátó gazdaságok, kisüzemek megszűnése idézte elő.

A rendszerváltás előtt a kisüzem-nagyüzem integrációjában folytatott termelés a háztartások jövedelmének jelentős forrását biztosította. Az üzemszerkezeti struktúrák változása, a földprivatizáció már a kilencvenes évek első felében rést ütött a kistermelésen a volt háztáji és illetményföldek visszavételével, a háztáji termelés és értékesítés csökkenésével, illetve megszűnésével. (Kaposi, Lakatos 2005, Németh, Vati 1995) Az elindított „új földreformnak” köszönhetően a magyar családok jelentős részének agrárérlettsége növekedett, a háztartások jövedelemszerző erőforrásai bővültek a föld-

tulajdonnal, esetleg a szövetkezetből kihozott vagyontárgyakkal/állatokkal, ennek ellenére tovább folytatódott a kistermelő gazdaságok számának apadása a kilencvenes években (Harcsa 1993, Laki 1997a, 1997b). Eszközök, szaktudás és piaci kapcsolatok, ismeretek nélkül a kistermelés nem tudta betölteni az egykori háztáji gazdaságok jövedelemplótló szerepét.

A gépi szolgáltatások emelkedő árait mind kevesebben tudták megfizetni, amely a termelés felhagyása felé terelte a háztartásokat. A kistermelők a hagyományos integrációs formák felbomlásával elvesztették korábbi piacaikat. Az ezredfordulón újrászerveződő vertikumokba be sem kerültek vagy idővel kiszorultak. A feldolgozók csődje, felszámolása vagy elhúzódó agóniája ugyancsak szűkítette a gyümölcs- és zöldségtermelésben részt vevő családok jövedelemplótló forrását.

A kistermeléssel való felhagyásra ösztönzött a bérleti díjak folyamatos emelkedése is.

² Az összes termőterülete legalább 1500 m², vagy az összes gyümölcsös- és/vagy szőlőterülete együtt legalább 500 m², vagy az üvegház vagy más (járható) védőtakarás alatti termesztő területe legalább 100 m² nagyságú. Vagy a mezőgazdasági haszonállat állománya legalább egy nagyobb haszonállat (szarvasmarha, sertés, ló, juh, kecske, bivaly, strucc), vagy 50 tyúk, illetve más baromfi (liba, kacska, pulyka, gyöngyös), vagy 25–25 házinyúl, prémes állat, húsgalamb, vagy 5 méhcsalád, illetőleg gombatermesztésre használt alapterület legalább 50 m² nagyságú. Gazdaságnak minősült, ha az elmúlt 12 hónap során mezőgazdasági szolgáltatást végzett.

³ A mezőgazdasági őstermelői igazolványról szóló 228/1996. (XII. 26.) Korm. rendelet, valamint 52/2010. (IV. 30.) FVM rendelet a kistermelői ételmszer-termelés, -előállítás és -értékesítés feltételeiről.

A bérletekért folytatott versenyben mérföldkőnek tekinthető az EU csatlakozás, és az egységes területalapú támogatás megjelenése a támogatási rendszerben. A termelésből kilépést és a föld bérletként történő hasznosítását támasztják alá a birtokszerkezeti változások is: az 5 hektárnál kisebb területet művelő gazdaságok számának csökkenése.

2004 és 2008 között a szántóföldi bérleti díjak átlag háromnegyeddal emelkedtek, de a mezőgazdasági termelésben meghatározó helyet elfoglaló alföldi településeken megduplázódtak (Bíró 2010). A bérleti díj térségenként, településenként eltérő nagyságú. Minél több termelő kívánja területét növelni, a díjak annál jobban közelítenek a területalapú támogatás nagyságához, de az sem ritka, hogy a támogatás teljes összege a bérbébe adó zsebébe vándorol. A bérleti díjak emelkedése folyamatos, tereptapasztalataink szerint az elmúlt öt évben a díjak megkétszereződése az ország egészében általánossá vált.

Nem hozta meg a várt kedvező változást a kistermelői kör számára az EU csatlakozás sem. A régi tagállamokénál alacsonyabb közvetlen támogatások rákényszerítése az újonnan csatlakozott országokra előre kódolta a kistermelő üzemek ellehetetlenülését, a termelők jövedelmi helyzetének drasztikus romlását. A beruházás igényes versenyképesség növekedésének prioritása, a koncentráció a kistermelőket lehetetlen helyzetbe hozta. A kutatások arra hívták fel a figyelmet, hogy minél nagyobb szerepet játszik egy-egy új tagország agrárszerkezetében a kisüzem, minél meghatározóbb szerepük a vidék gazdaságában, annál nagyobb a veszteség: a kisüzemek vidéki gazdaságban betöltött szerepének folyamatos gyengülése nem állt meg. (Forgács 2006)

A mezőgazdasági kistermelés visszaszorulása nem hazai tendencia; az EU országaiiban eltérő ütemben, de napjainkban is tart. Az élelmiszergazdaság globalizációja, a multinacionális vállalatok terjeszkedésétől

elválaszthatatlan vertikális kapcsolatrendszer radikális átrendeződése, a piaci koncentráció felerősödése megjelent Magyarországon is. Az élelmiszerkereskedelem átvette az irányító és koordináló szerepet a vertikumokban, rákényszerítve érdekeit mind az élelmiszer feldolgozókra, mind a termelői körre. A minőségi követelmények drasztikus emelkedése és a csökkenő árak különösen a kistermelői kört érintette érzékenyen. Az ezredfordulón alakuló termelői szerveződések, a zöldség-gyümölcs termelők értékesítő szervezetei valamint a szántóföldi növénytermesztés, az állattenyésztés termelői csoportjai nemcsak az értékesítést szervezik, hanem a termelői kör szelekcióját, regulázását is végzik. A minőségi problémák és az előállított termék kis volumene, az alacsony kooperációs hajlandóság miatt a kistermelők egyéni értékesítési útjai, csatornái egyre jobban beszűkültek, azonban bizalmatlanság, önállóságuk megtartása miatt nem csatlakoztak a szerveződésekhez, bízva saját piaci értékesítésükben. Nem volt sokkal kedvezőbb a helyzet az integrált kisgazdaságokkal sem. A kistermelők általában továbbra is megtartották saját értékesítési csatornáikat is, mert kis forgótőkékük miatt gazdaságuk nem engedhette meg a legalább egy hónapos halasztott fizetést a beszállított áruért, így fokozatosan kiszorultak a szervezet számára megbízható beszállítói körből. (Forgács 2006, Juhász és mts 2008).

A kistermelők kiszorulása önmagában még nem eredményezte volna a vidék ellehetetlenülését, de ezzel párhuzamosan a kicsikkel szimbiózisban lévő, azok értékesítését szervező nagy szervezetek átalakulása, összeomlása is bekövetkezett, amely magával sodorta az addig integrált, értékesítésüket a szervezeten keresztül végző kistermelőket is. Az erősebb termelői kör számára az értékesítő szervezetek közötti teljes vagy részleges tagi váltás biztosítja piaci helyzetük stabilitását.

A kistermelés térvesztésének nemcsak szorosan az agráriumhoz kapcsolódó okai vannak. A nagy élelmiszerláncok megjelenésével kétségkívül megváltoztak a fogyasztói szokások, a háztartások élelmiszerkiadásában jelentősen csökkent a saját termelésű élelmiszerek értéke és aránya is (KSH 2009).

Térbeli-társadalmi polarizáció és a kistermelés

A rendszerváltás után elindult szelektív migrációs folyamatot kétirányú mozgás jellemezte: a szuburbanizáció, a jómódú nagyvárosi középosztály városkörnyékére költözése, valamint a „visszatorlódás”, a változás veszteségeinek vidékre, elsősorban a perifériákon elhelyezkedő falvakba vándorlása az olcsóbb élet reményében. A változások nyertesei Közép- és Északnyugat-Dunántúl, valamint a főváros és a nagyobb városok szuburbánus zónáinak falvai, térségei lettek, melyek beleestek a kiépülő piacgazdaság fősodrába, vonzották a képzett munkaterőt, foglalkoztatási kapacitásuk folyamatosan emelkedett, biztosítva lakóik számára a munkahelyet, jövedelmet, az elérhető és jó minőségű közszolgáltatást, valamint a kedvező életkörülményeket. A fősodorból kiesett, a változásokhoz nem, vagy nehezen alkalmazkodó településeket, különösen a külső és belső perifériák kistelepülési körét tömeges elszegényesedés, a társadalom torzulása, lokalizálható nem agárjellegű túlnépesedés jellemzi. A romló anyagi és szociális helyzetű falvak Dél-Dunántúlon, Észak-

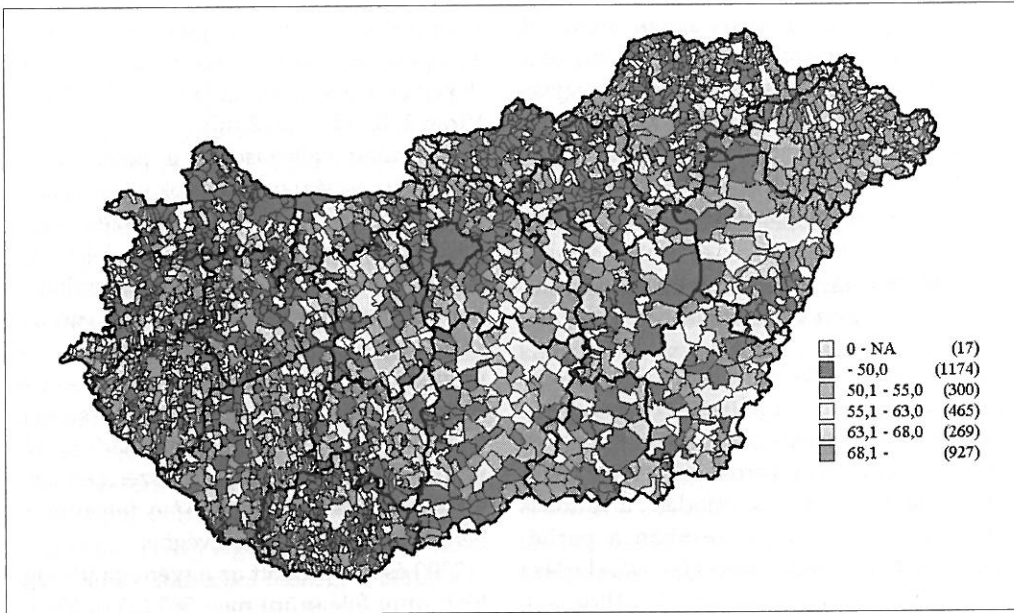
Északkelet-Magyarországon, valamint a Tisza-mentén, különösen a Közép-Tiszavidéken koncentrálnak (Kovács 2012, Koós, Virág 2010, Tánczos 2010).

A területi változásokat, a polarizálódást tükrözi az egyéni gazdaságok visszaszorulásának mértéke is. A 2000-ben összeírt egyéni gazdaságok számának 59,1 százalékát, azaz 40 százalékos csökkenését regisztrálták az összeíró biztosok 2010-ben. A kedvező helyzetű (nagyon gazdag) településeken az egyéni gazdaságok közel fele tűnt el egy évtized alatt, a nagyon kedvezőtlen (nagyon szegény) településeknél csak bő egyharmaduk, jelezve, hogy a kistermelés fontos szerepet tölt be a családok megélhetésében.⁴ A folyamat térben differenciáltan ment végbe.

2000 és 2010 között az egyéni gazdaságok több mint fele szűnt meg 585 településen, a településállomány közel egyötödében, ahol az ország lakosságának egyharmada él (37,2%).

A legfejlettebb régióhoz tartozó Győr-Moson-Sopron megye településein – függetlenül közigazgatási rangjuktól és lakosságszámuk nagyságától – 10 év leforgása alatt több mint felére csökkent a gazdaságok száma. Szombathely-Kőszeg, valamint Sopron agglomerálódó települései is ehhez a csoporthoz sorolhatók. Hasonló folyamatot regisztrálhatunk a fejlődési pálya másik gócterületén, Pest megyében is, ahol a kedvező anyagi és szociális összetételű településeken, különösen a fővárosi agglomerációban, ezen belül a fővárosi közepretek által preferált szuburb területeken, valamint a

⁴ A szegénységi kockázat mutatóit Kovács Katalin és Koós Bálint, az MTA KRTK RKI munkatársai dolgozták ki. A komplex mutatóhoz a következő változókat használták: fiatalodási index, középfokú végzettségük aránya a 18 évesnél idősebb népesség körében, egy állandó lakosra jutó adózott jövedelem és nyugdíj összege havonta, foglalkoztatott nélküli háztartások aránya, regisztrált munkanélküliek a 18-59 évesek arányában, rendszeres gyermekvédelmi támogatásban részesülők aránya a 0-17 évesekből, nem korbetöltött nyugdíjasok aránya, valamint egy állandó lakosra jutó adózott jövedelem. Nagyon gazdag besorolású a település, ha a komplex mutató átlagának a vidéki átlagtól való eltérése 74 százalék alatti érték, a kritériumnak 692 település felelt meg. Nagyon szegény csoporthoz tartozik 714 település, melynek a komplex mutató átlagának a vidéki átlagtól való eltérése 121 százaléknál nagyobb érték.

2. ábra

Egyéni gazdaságok számának változása, 2010 (2000 = 100 %)⁵

Forrás: ÁMÖ 2000, 2010, (KSH) adatai alapján saját szerkesztés

kedvelt Duna-menti üdülőzónában az évezred első évtizedében megfeleződött a gazdaságok száma.

A radikális csökkenés csak részben illeszkedik a változás nyertes településeihez, jelen vannak a számban és térbeli kiterjedésben jelentősen nagyobb csoportot alkotó vesztesek is. A nehézipar összeomlása után, a kilencvenes években válságövezetté vált, az elvesztett foglalkozási kapacitást mind a mai napig pótolni képtelen, működő tőkét a térségbe vonzani nem tudó, magas munkanélküliséggel rendelkező Nógrád megye valamennyi településén végbement a kedvezőtlen változás: a gazdaságok száma az évezred első évtizedében 60 százalékkal csökkent.

Nógrádhoz hasonló, azonban a gazdaságok felszámolásában eltérő erősségű változások

jellemzik a belső és külső perifériákhoz tartozó romló anyagi és szociális helyzetű települési kört is, amely a Dél-Dunántúlon a baranyai aprófalvakban, Észak-Magyarországon Heves megye intenzív szántóföldi művelésre alkalmas területein (Hevesi-sík), a hegyek közé beszorult borsodi aprófalvakban, a Hejő és Sajó völgyében és a Tisza mellett fekvő Heves és Szolnok megyei falvakban koncentrálódik. Soraikban megtalálhatók azonban a változás veszteseit képviselő hagyományos agrárjellegű nagykun városok képviselői, vagy a térben összefüggő határmenti vagy határ közeli, a leghátrányosabb helyzetű besorolású dél-alföldi (Bácsalmás térsége) és észak-alföldi térségek (Berettyóújfalui térség) falvai is (2. ábra).

A hagyományosan munkaerőt kibocsátó térségek falvaiból az aktív korosztályhoz

tartozó, a munkaerőpiacon áruba bocsátható szaktudással, készséggel rendelkező népesség elköltözött, felgyorsítva a helyi társadalom elöregedésének folyamatát, és nem ritkán ezzel párhuzamosan marginalizálódott csoportok beköltözését, amely sokszor vezetett nem agrárjellegű túlnépesedéshez is. A városok gazdasági gyengesége, munkaerőt felszívó képességük korlátai, a fizikai távolság beszorítja az alacsony iskolai végzettségű népességet a településre. Az egyetlen kapaszkodót a mezőgazdasági termelés jelentené, azonban a népesség nem, vagy csak nagyon gyenge szálakkal kötődik hozzá. A társadalmilag és gazdaságilag is a perifériára sodródó, pauperizálódó népesség túlnyomórészt földtulajdon nélküli, tökehiányos csoport, amely képtelen előteremteni, biztosítani a mezőgazdasági termelés indításához és fenntartásához nélkülözhetetlen forgatókét. A gazdálkodási hagyomány gyengesége, a kulturális kötődés hiánya önmagában azonban még nem magyarázza a termelés visszaszorulását, különösen nem a nagyobb lélekszámmal rendelkező településeken. A gazdaságok felszámolását egyik oldalról a háztartások erőforrásainak kimerülésének, összeszűkülésének, másik oldalról az egyéni gazdaságok földhasználatában bekövetkezett koncentrációnak, a földért folytatott versenynek tulajdoníthatjuk. Kevesebb, mint egy évtized alatt a KSH adatai szerint egyharmaddal emelkedett a szántó bérleti díja (KSH 2013), tereptapasztalataink szerint megkétszereződött. A bérleti díj folyamatos emelkedése és nagyságának a területalapú támogatáshoz közelítése biztosabb bevételt jelent, mint a kis területet eszköz nélkül, a családi kasszából kivett pénzen művelni.

A kedvezőtlen anyagi és szociális helyzet önmagában még nem jelenti a mezőgazdasági termelés nagyarányú felhagyását. Az

egyéni gazdaságok számában bekövetkezett változás másik pólusát az a 715 település képviseli, ahol az országos átlagnál jelentősen kisebb mértékben (kevesebb, mint egyharmad) számolták fel a gazdaságokat. Ehhez a települési körhöz tartozik a települések 13,7 százaléka, amely a lakosság 8,9 százaléka lakóhelye.

Nem meglepő, hogy a csoportban jelen van a zöldség-gyümölcsstermesztésre specializálódott, az átlagnál jobb helyzetű alföldi települések köre is (mórahalmi, szegedi, kisteleki kistérség), amely térben összefüggő tömböt rajzol.

Itt koncentrálódik azonban a szegény települések közel egyharmada is, döntőrészt az alföldi megyék falvai. Térben összefüggő alakzatot képvisel Szabolcs-Szatmár megye, ahol a kedvezőtlen gazdasági és szociális összetételű települések alkotják a megye településállományának 95 százaléka! A szabolcsi terület szerves folytatása jelenik meg a Debrecen övező, eltérő kistérségekhez (Hajdúhadházi, Derecske-Létavétes) tartozó kedvezőtlen helyzetű települési övezetben, ahova a régióközpont húzóereje a földrajzi közelség ellenére sem ér el (Kozma 2004).

Az egyéni termelés folytonossága, az észak-alföldi területeken a termelőszövetkezetek által meghonosított, vagy a dél-alföldi térségekben a hagyományos szabadföldi kertészeti kultúra továbbélése, új kultúrák megjelenése, a jól szervezett termékpiacok fennmaradása, illetve kialakulása magyarázza, hogy az érintett települési körben nem ment végbe a kedvezőtlen változás. Itt épültek ki a legnagyobb termelői hálózatok, lehetőséget biztosítva a kisebb gazdaságok megkapaszkodására, a zöldség-gyümölcs termelők piacra jutását elősegítő termelői szervezetek, csoportok kiugróan ma-

⁵ A 17 település 2000-ben nem rendelkezett még önálló jogi státusszal, 2000 és 2010 között váltak ki az anya-településből, így a változást sem lehetett mérni.

gas arányban vannak jelen a térségekben⁶. A térséget átszövő termelői hálózatok minden gyengeségük ellenére vitathatatlanul szerepet játszanak a jövedelmi különbségek mérséklésében és a periféria felé sodródó társadalmi csoportok életszínvonalának emelésében. (Rácz 2008)

Itt található a nehézipar összeomlásával válságövezetté vált Ózdi kistérség falvai, valamint az aprófalvas településszerkezetű Zala és Somogy települései is. Azonban ez a csoport sem homogén, az aprófalvas településszerkezetű Zala megye kedvező összetételű településeinek (a megye összes településének 40 százaléka) jelenléte a mezőgazdasági kistermelés fenntartásában az apró- és kistalvas települések szerepére hívja fel a figyelmet.

Elmondhatjuk, hogy a gazdaságok számának csökkenése és a települések anyagi-szociális helyzete között csak részleges kapcsolat mutatható ki. A gazdasági fejlődés gócpontjaiban, a legfejlettebb térségekben, különösen a dunántúli városok agglomerációs-szuburb zónáiban éppúgy felhagytak a termeléssel, mint a legkedvezőtlenebb helyzetű nógrádi vagy hevesi településeken és a hagyományosan agrártermeléssel foglalkozó mezővárosok egy részében.

Egy évtized alatt közel 400 ezer háztartás hagyta abba a termelést, a csökkenés drámai jellegű átrendeződésre utal nemcsak a földhasználatban, hanem a termelői kör összetételében is. A termelésből való kiáramlást a kedvező foglalkoztatás, az élelmiszerláncok boltjaiban a könnyen elérhető olcsó élelmiszerek, a kedvező jövedelmi helyzet külön-külön és együtt is magyarázzák. A termelési kedv és hajlandóság csökkené-

sének – különösen a kedvezőtlen helyzetű településeken – van azonban más olvasata is. A termelés abbahagyása jelezheti a családok erőforrásainak kimerülését, a földtulajdonnal rendelkező társadalmi csoport anyagi helyzetének romlását is, egyszerűen a szegénységbe süllyedt/süllyedő családok számának további emelkedését, a szegénység „eszkalációját”. Ez utóbbi folyamatot támasztja alá a gazdaságkűszöböt el nem ért gazdaságok számában bekövetkezett változás is. 2000-ben 835 ezer gazdaság maradt el a gazdaságkűszöbtől, azaz termelésük olyan kismértékű volt, hogy az összeírásban meg sem jelentek, 2010-ben számuk már 1,1 millióra emelkedett. Az egyéni gazdaságok számának 400 ezres csökkenése és a kűszöb alatti gazdaságok közel 300 ezres növekedése jelzi, hogy a termelést nem hagyták abba a háztartások, csak termelésük kiszorult a kisterületű zártkertbe vagy a ház melletti kiskertbe. A több százézes emelkedés nyilvánvalóan nem a hobbykertészkedést, a szabadidő eltöltésének egy formáját takarja, hanem a háztartás rendelkezésére álló szűkös erőforrásainak szerves részét alkotó önellátó termelést. Mivel az összeírás csak a kűszöb alatti gazdaságok számát adja meg, a változás térbeli folyamatainak ezen szegmensét nem tudjuk nyomon követni.

Kistermelés és a falusi településkör

Annak ellenére, hogy a gazdaságok száma egy évtized alatt 40 százalékkal csökkent, a termelés fontos szerepet tölthet be a megélhetésben, amelynek mérésére a 100 lakosra jutó egyéni gazdaságok számát használjuk. 2000-ben 100 lakosra 9,3 egyéni gazdaság jutott,

⁶ A Vidékfejlesztési Minisztérium adatai szerint a 33 elismert zöldség-gyümölcs termelői csoportból 9 Szabolcs, 7 Csongrád, 2 Hajdú-Bihar megyében működik. A 46 elismert zöldség-gyümölcs termelői szervezetből 6 található Csongrád megyében, 3 Hajdú-Biharban és 13 Szabolcs-Szatmár-Beregben. (forrás: <http://www.kormany.hu/hu/vidékfejlesztési-minisztérium/agrargazdasagert-felelos-llamtitkar-sag/hirek/zoldseg-gyumolcs-termeloi-szervezodesek-tesz-ek>)

100 lakosra jutó egyéni gazdaság a település típusa szerint

Település típusa	Település-szám	2000	2010	500 fő alatti népesség		500-1000 fő népesség	
				települések aránya	100 lakosra jutó gazdaság 2010	települések aránya	100 lakosra jutó gazdaság 2010
Nagyon kedvező (gazdag) helyzetű	691	3,9	2,2	18,2	12,8	19,5	9,8
Kedvező helyzetű (gazdag)	386	13,1	7,6	28,1	14	23,4	11,7
Átlagos helyzetű	596	15,7	9,6	31,4	14,8	21	12,3
Kedvezőtlen (szegény) helyzetű	765	18,7	11,8	39,7	15,2	21,5	15,6
Nagyon kedvezőtlen (szegény) helyzetű	714	20,8	14,3	44,6	14,1	22,9	14,6
Magyarország	3152	9,3	5,6	33,1	14,3	21,5	12,8

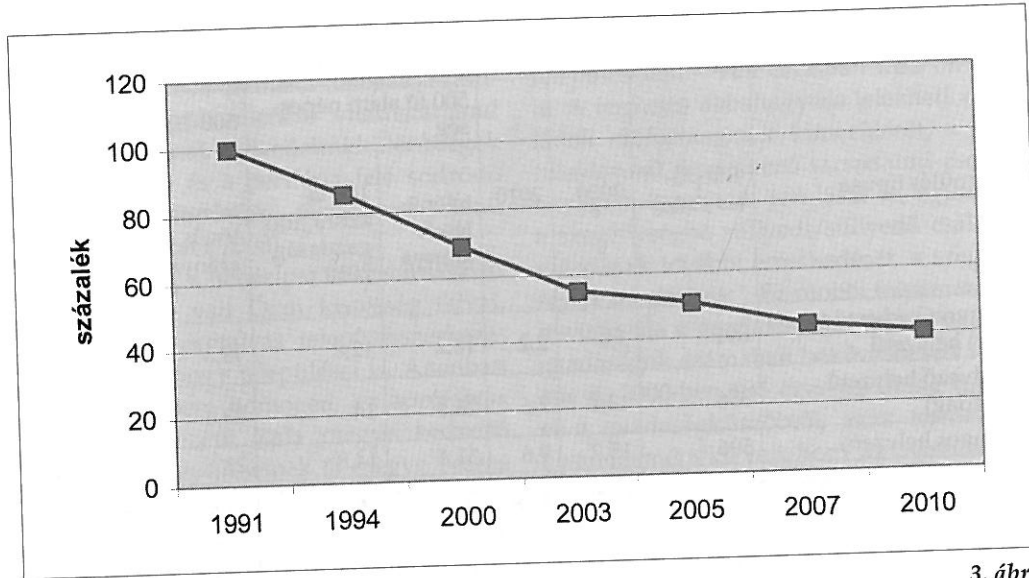
Forrás: ÁMÖ 2000, 2010, TEIR 2000,2010

2010-re a mutató értéke 5,6-re csökkent (3. ábra). A kistermelés az 5 ezer fő alatti településeken jut kiemelkedő szerephez, különösen az apró- és a kistalvakban, valamint az 1000–2000 fő közötti lélekszámú településeken. A településnagyság befolyásának erősségét a termelés fenntartására jelzi, hogy a települések térbeli elhelyezkedésétől függetlenül a 2000 fő alatti falvakban működik a legtöbb 100 lakosra jutó gazdaság. Míg a 2000–5000 fő lélekszámú településeken 100 lakosra 10,2 egyéni gazdaság esik, az 1000–2000 fő nagyságúaknál csak kismértékű növekedést (11,7) jeleznek az adatok. A települési lejtőn tovább haladva az 500–1000 fő népességnagyságúaknál az érték 13-ra módosul és az 500 fő alatti falvakban már 14,3-ra emelkedik (1. táblázat). Kétségtelen, hogy az apró- és kistalvakban élő családok életében a mezőgazdasági kistermelés fontos szereppel rendelkezik.

Árnyaltabb kép tárul elénk, ha a települések anyagi-szociális helyzete szerint vesszük górcső alá a 100 lakosra jutó gazdaságok számát. A táblázat adataiból nemcsak

az látható, hogy minél kedvezőtlenebb helyzetű a település, annál jelentősebb a termelő háztartások szerepe, hanem az is, hogy a legszegényebb településeken közel háromszor több gazdaság esik egy lakosra, mint az országos átlag, de a kedvezőtlen helyzetűeknél is meghaladja a kétszeres értéket! A kistermelés háztartások megélhetésében elfoglalt helyét a kedvezőtlen tendenciák ellenére még hangsúlyosabbá teszi, hogy a szegény és nagyon szegény települések az apró- és kistalvas települési körben koncentrálnak és az ország településeinek közel egyharmadát (30,2 százalék) fogják át.

Az összefüggő apró- és kistalvas térségekkel rendelkező Baranya és Borsod megyékben az országos átlag kétszeresét, Szabolcsban, Somogyban és Zalában a háromszorosát is eléri a mutató értéke. A külső és belső perifériához tartozó aprófalvas térségek, a városi központoktól távol eső, kedvezőtlen közlekedési helyzetű falvak lakói számára a kistermelés az egyetlen kapaszkodó, hogy munkahely hiányában

3. ábra

100 lakosra jutó egyéni gazdaság száma (2010)

Forrás: ÁMÖ 2010 és TEIR adatai alapján saját szerkesztés

jövedelemhez jussanak, vagy napszámából, segélyből származó bevételeiket kiegészítések. (Hamza, Tóth 2004, Bíró, Székely 2012). Legtöbbször a család rendelkezésére álló erőforrások igen korlátozottak, a kilencvenes években kapott földtulajdon vagy a nagyobb falusi kert művelése a háztartás önellátását szolgálja, mert eszközök és tőke hiányában nem is gondolhatnak a piacra történő termelésre.

A területi sajátosságokat részben erősíti, részben árnyalja a települések társadalmi és gazdasági jellemzői szerinti tagozódás. Erősíti, mert kihangsúlyozza a polarizációt: a nagyon kedvező helyzetű településeken a termelés gyengeségére mutat (2,2 gazdaság 100 lakosra), míg az országos átlag kétszeresét is meghaladja a mutató értéke a kedvezőtlen (11,8) és a nagyon kedvezőtlen (14,3) helyzetű falvakban és városokban, jelezve az egyéni gazdaságok szerepét. Árnyalja, mert az országos átlagnál magasabb mutatóérték jellemzi az átlagos vagy annál kedvezőbb szociális és vagyoni összetételű

társadalommal rendelkező településeket, amit az agrárium meghatározó szerepe (pl. Móraalmi kistérség), a kulturális-termelési hagyományok magyaráznak.

Összefoglalás

A kistermelés visszaszorulásának differenciált területi szerkezete csak részben illeszkedik a településszerkezetben zajló térbeli, társadalmi polarizálódáshoz. A legkedvezőbb helyzetű, társadalmi és vagyoni szerkezetű, a Központi és a Nyugat-Dunántúli régiókhoz tartozó települések lakói számolták fel legnagyobb arányban gazdaságukat, hagyták abba a termelést. A gazdaságok számának csökkenése sokkal gyengébben jelentkezik a nagyon kedvezőtlen helyzetű, szegény települési körben, igaz, itt is megfigyelhetők összefüggő település-sávok elsősorban Nógrád, Heves valamint Borsod megyékben. A kistermelés megtartotta megélhetésben betöltött kiemelt jelentőségét a kedvezőtlen helyzetű települése-

ken, különösen az aprófalvakban, erre utal a gazdaságok számának jelentősen kisebb arányú csökkenése, valamint az aprófalvas térségekben – különösen Szabolcsban, Zálában és Somogyban – relatív magas számuk.

A folyamatok azonban nemcsak a termelés térbeli átrendeződését jelzik, hanem a termelésből kiszoruló magas számát is, amely csak részben tulajdonítható a kedvező jövedelmi helyzetnek, sokkal inkább az elszegényedésnek. Ezt támasztja alá a gazdasági küszöböt át nem lépő egyéni gazdaságok számának több száz ezres növekedése, amely arra is utal, hogy az elszegényedő családok nem hagyják abba a termelést, csak művelt területük nagysága és/vagy tartott állataik száma együtt sem elegendő az alacsonyan megállapított gazdaságküszöb eléréséhez.

Irodalom

- Bíró Szabolcs** 2010. A hazai birtokpolitika a közvetlen támogatási rendszer keretei között. Budapest : Agrárgazdasági Kutató Intézet. 19–20.
- Bíró Sz., Székely E. (szerk)** 2012. A mezőgazdasági foglalkoztatás bővítésének lehetőségei vidéki térségeinkben. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest
- Forgács Cs.** 2006. Csak azért mert kicsi, még hasznos a társadalomnak. A mezőgazdasági kistermelők versenyképességéről. A Falu. (23.évf) 1. sz. pp. 17–39.
- Hamza E., Tóth E.** 2006. Az egyéni gazdaságok eltartó képessége, megélhetésben betöltött szerepe, Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest
- Harcza I.** 1993. Az átalakuló mezőgazdasági kistermelés I-II. Gazdálkodás. (37.évf) 8-9. sz. pp. 1–10 és 1–16.
- Háztartások fogyasztása 2007. 2009. KSH, Budapest
- Juhász A. és mts** 2008. A kereskedelem koncentrációjának hatása a kisárutermelésre és a zöldség-gyümölcs kisárutermelők alkalmazkodása, Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest
- Kaposi L., Lakatos M.** 2005. Az egyéni agrárgazdaságok termelése és társadalmifoglalkozási összetétele. Területi Statisztika. 8.(45.) évf. 4. sz. pp. 354–371.
- Koós B., Virág T.** 2010. Fel is út, le is út: közsegeink sorsa a rendszerváltás után. In A területi kutatások csomópontjai (szerk. Barta Györgyi et al) MTA RKK, Pécs.
- Kovács K.** 2013. Területi, társadalmi hátrányok és beavatkozási politikák. In Hátrányban vidéken (Kovács Katalin és Várad Monika szerk.) Argumentum, Budapest, pp. 25–56.
- Kovács K.** 2012. A cél a „kiegyenlítés”. Falvakról, térbeli-társadalmi polarizációról, Enyedi Györgyre emlékezve. Területi Statisztika 15 (62) évf. 6. sz. pp 570–582.
- Kozma J.** 2004. Napszamosok. Esély 15. évf. 6. sz. pp. 37–63.
- Laczkó É.** 2010. Agrárcenzusok 1895 és 2010 között – célok, módszertani megoldások, eredmények. Statisztikai Szemle 6. sz. pp. 603–622.
- Laki L.** 1997a. Háztájizás tegnap és ma. Szociológiai Szemle 1. sz.
- Laki L.** 1997b. Földbirtokviszonyok egy községben a rendszerváltás után hat évvel. Társadalomkutatás. 15.köt. 1-2. sz. pp. 85–100.
- Németh F., Vati L.** 1995. Egyéni gazdálkodás a mezőgazdaságban. Statisztikai Szemle. augusztus-szeptember, pp. 717–725.
- Rácz K.** 2008. Hátrányos helyzetű térség, rejtett erőforrásokkal – megélhetési stratégiák a szatmári Tiszaháton. In Kistérségek lépéskényszerben (Várad Monika szerk.) ÚMK, Budapest, pp. 370–412.
- Tánczos T.** 2010. A magyarországi kistérségek jellemzése társadalmi-gazdasági fejlettségük és fejlődésük alapján. Területi Statisztika. (50.évf.) július. pp. 406–419.